

(*Квітковський, Яблоновський*); прізвища, утворені лексико-семантичним способом (*Шуліка, Середа, Бойко*).

Отже, функціональна активність прізвищ за різними ознаками — цікавий об'єкт дослідження історії конкретного населеного пункту. З ним пов'язані питання правопису антропонімів, взаємодії соціологічних та лінгвальних чинників у формуванні прізвищевих назв. Словники регіональних прізвищ розширюють наше уявлення про культуру певних поселень, про провідні тенденції і способи номінування осіб, а також про соціологічні та культуромовні аспекти формування власних назв, ареальні тенденції номінування поселенців.

Святослав Вербич

ЯК ПОЯСНЮВАТИ ПОХОДЖЕННЯ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

У колі мовознавчих дисциплін окремішне місце посідає *ономастика*, або назвознавство, — наука, що вивчає походження, будову, становлення і функціонування різноманітних власних назв. Особливу увагу з-поміж різних класів онімної лексики привертають власні географічні назви, чи топоніми, як-от: назви поселень, водойм, гір, морів, країв, регіонів. Специфіка топоніміки в тому, що у своїх висновках вона, крім суто мовних даних, використовує ще й факти з місцевої історії та географії. Саме тому цю ономастичну галузь часто називають ще триєдиною наукою. Це дуже важливо враховувати під час аналізу топонімії.

Акцентування лише на формальній структурі топоніма без урахування природно-географічних особливостей місцевості, де засвідчено певний об'єкт, а також історичних умов, у яких виникла та чи інша власна географічна назва, може спрямувати дослідника на хибний шлях пошуку істинного значення твірної основи. Наприклад, назву райцентру на Хмельниччині *Полонне* П. Д. Ткачук пояснює так: місто одержало назву від слова

полонити ‘брати в полон’, очевидно, тому, що в цьому місці слов’ян брали в полон обри (авари), печеніги чи хозари (Ткачук П. Д. Полонне — давньосхідні старослов’янські ворота Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали Міжнародної краєзнавчої конф. (жовтень 1994 р.). — Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. — С. 277). Пропоноване пояснення назви *Полонне* ненаукове: свої висновки автор вибудував на основі випадкового збігу кореня *полон-* із загальновідомою лексемою *полон*. Насправді ця назва походить від відносного прикметника *полонний*, в основі якого давній слов’янський географічний термін *полонь* ‘чисте, вільне для пасовища або сінокосу місце’, поширений здебільшого в поліських говірках. Пор. споріднені топоніми — річка *Полонка* (в бас. Стиру), історично — *Полоная, Полонная*; болото *Полоне*, урочище *Полоная гребля* на Волині (Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 217; далі — Шульгач 1998).

Отже, наукове тлумачення структури й мотивації семантики твірної основи топоніма передбачає певну процедуру його аналізу, який фахівці називають етимологічним (етимологія — це походження та історія розвитку слова), що має ґрунтуватися на таких основних принципах: 1) визначення словотвірної моделі назви; 2) з’ясування твірної апелятивної основи (більшість власних географічних назв вторинна щодо відповідних загальних, або апелятивів); 3) виявлення і обґрунтування семантичної мотивації топоніма, у зв’язку з чим часто виникає потреба звертатися якраз до свідчень історії та географії. Якщо ж ці застави знехтувано, то є всі підстави говорити про ненаукове, а отже, потенційно хибне пояснення власної географічної назви. У такому разі псевдонаукові етюди спираються на випадкові зіставлення структури назви з якимось формально співзвучним словом.

Скажімо, назву с. *Загнітків* на Вінниччині А. Софич тлумачить так: у цьому селі колись оселився козацький отаман *Нитка* зі своїм загоном. Тому *Загнітків* — це первісно начебто місце осідку загону *Нитки* (Софич А. Загнітків — поселення у витокі річки Майстриха: Історичний нарис. — Кодима, 2006. — С. 3—4; далі — Софич). Ця версія помилкова. Для того, щоб

з'ясувати твірну основу назви *Загнітків*, її потрібно розглянути в колі структурно споріднених назв на зразок *Іванів*, *Козубів*, *Матіїв*, що підкаже правильний напрям пояснення топоніма. Такі назви творилися за допомогою присвійного суфікса *-ів* (< *-ов-*, *-ев-*) від імені або прізвиська засновника чи власника певного поселення. В основі ойконіма *Загнітків* антропонім *Загнітко*, на реальність побутування якого в минулому вказує сучасне українське прізвище *Загнітко*.

Для дослідника, який спеціалізується на етимологізуванні онімної лексики, зокрема власних географічних назв, важливо докладно вивчити мовну історію регіону, де постала та чи інша назва, порівняти аналізований онім із структурно подібними назвами в межах інших регіонів країни, а також суміжних і несуміжних земель, мешканці яких у недалекому чи віддаленому минулому могли перебувати в тій місцевості, де зафіксовано досліджувану назву. Однак таке порівняння не має бути випадковим, коли зіставляють генетично неспоріднені форми, що виникли внаслідок внутрішньомовної еволюції порівнюваних слів. Так, К. М. Тищенко, нехтуючи принципами ономастичних (топонімічних) досліджень, чимало українських топонімів пояснює на основі лише випадкових звукових збігів із неслов'янськими коренями: то як арабські, то як кельтські, то як готські та інші чужомовні. Наприклад, назви низки українських поселень *Грабове*, *Ясеневе* цей автор пов'язує з арабами (*Грабове*) і ясами — *Ясеневе* (Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. — К., 2006. — С. 27, 53). Нагадаємо, що яси — це аланські племена, які на початку нашої ери проживали між Нижнім Дніпром і Південним Уралом. Зазначені топоніми мають прозору внутрішню форму, їх треба розглядати в колі таких семантично споріднених назв, як *Березове*, *Вільхове*, *Дубове*. В основі цих топонімів відносні прикметники *березовий*, *вільховий*, *дубовий*, *грабовий*, *ясеневий*, що характеризують місцевість, де відзначено ту чи іншу назву, за характерною ознакою рослинності. Форма середнього роду наведених топонімів відбиває граматичне узгодження видової (власної) назви з родовою (загальною) назвою *село*.

Зауважимо, що з-поміж помилкових пояснень топонімії загальною і української зокрема треба розрізняти так звану *народну*

етимологію, коли топонім намагаються витлумачити нефаківці. Для них первісне значення твірної основи оніма затемнене. Намагаючись пояснити таку назву, аматори-красзнавці порівнюють її форму з відомими для себе словами, які можуть і не мати стосунку до постання цього топоніма. Проілюструємо сказане прикладами:

1. Назву с. *Добрівляни*, що в Калуському р-ні Івано-Франківської області, місцеві мешканці пов'язують із тим, що його перші поселенці були нібито добрі душею (волею) (Ономастичний архів Інституту української мови НАН України; далі — ОАІУМ). Проте відомо, що ту чи іншу назву треба пояснювати з урахуванням усталених словотвірних моделей, у складі яких виокремлюємо певний словотвірний елемент (префікс, суфікс). Назва *Добрівляни* мала первісну форму *Дубровляни*, яка засвідчена в писемних пам'ятках уже з 1442 р. Форма *Добровляни* з'явилася пізніше — лише з другої половини XVIII ст. В основі цього топоніма корінь *дубров-* від *дуброва* 'великий дубовий ліс', ускладнений суфіксом *-яни* як варіантним до *-ани*, що вказував на мешканців якоїсь території, пор. назву *Лужани* від *лужани* 'мешканці лугів', *Лучани* від *лучани* 'мешканці лук'. Отже, назва *Добрівляни* в часи свого виникнення позначала не людей добрих душею (волею), а людей, що проживали в дубовому лісі або поряд із ним.

2. Назву ставу *Галя* в Конотопському р-ні Сумської області в місцевій говірці зближено з особовим ім'ям *Галя*. Однак така модель називання географічних об'єктів насправді не діяла, оскільки ті чи інші водойми, гори, улоговини тощо люди найменували насамперед за їхніми характерними ознаками — розміром, формою, відтінком берегового ґрунту, особливостями навколишнього рельєфу, рослинного чи тваринного світів тощо. Назва ставу *Галя* відбиває видозмінену фонетичну форму від первинної *Гала*, мотивованої місцевим народним географічним терміном *гала*, *гало* 'низовина, болотиста місцевість'. З плином часу ця загальна лексема вийшла з активного мовного вжитку, а її сліди стерлися в народній пам'яті, що зумовило переосмислення внутрішньої форми топоніма й зближення його із співзвучним особовим ім'ям.

3. Ойконім *Тумир*, що на Івано-Франківщині, згідно з народними переказами, пояснюють так: у цій місцевості відбулася

велика битва руських воїнів із татарами; русичі уклали тут мирну угоду з татарами. Після її підписання руський князь розіслав гінців у навколишні поселення, які всім сповіщали «Ту мир!» (див. про це в: Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник. — Івано-Франківськ; Снятин, 2007. — С. 169). Зазначена назва села справді належить до давніх. Найраніші писемні свідчення про неї датовані першою половиною XV ст., де її зафіксовано у формі *Tumyrz*. Це утворення з архаїчним індивідуально-присвійним суфіксом **-jъ* від давньослов'янської особової назви *Тумиръ*, яку підтверджують засвідчені оніми — українське прізвище *Тумир* (на Закарпатті), споріднені антропоніми *Tumir* у Хорватії та Польщі (Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. — Ч. I. — К., 2008. — С. 146).

4. У поясненні назви р. *Луква* (пр. Дністра, Івано-Франківська область) місцеве населення спирається на схожість її основи *лук-* із словом *лук* 'ручна зброя для метання стріл': тут давні українці, обороняючись від татар, відстрілювалися з лука (ОАІУМ). Назва цієї річки і справді пов'язана з давнім слов'янським коренем *лук-* (< праслов'янського **lqk-*), але зі значенням 'щось вигнуте, зігнуте'. Морфологічна структура цього гідроніма відбиває давню форму з основою на *-i* (довге у) **луква* (праслов'янське **lqku* (*-ъve*)) з імовірним значенням 'кривизна течії, берегової лінії', пор. похідне утворення *луквиця* 'луковина', 'вигин, дугоподібний вигин'.

5. Походження гідроніма *Студілка* — притока Стрия на Львівщині (діалектна форма *Студівка*) жителі суміжних поселень пов'язують із назвою хутора, де було багато дівчат — *сто дівок* (ОАІУМ). Однак первинне значення, яке мотивувало твірну основу цього гідроніма, насправді інакше. Його затемнення зумовила теперішня фонетично вторинна форма назви *Студілка*, що походить від *Стодолка* < *стодолка* < *стодола*. Це підтверджує укр. діал. *стодола* 'тік; клуня для соломи'. Таке негідронімне значення основи назви *Стодолка* вказує на те, що вона була перенесена із суміжного топооб'єкта.

Приклади такої «етимології» є своєрідним зразком народної творчості, тому їх можна розглядати як елементи фольклору, народних легенд. Інша річ, коли дослідник, пояснюючи ту чи

іншу власну назву, спирається як на мовні факти, так і на дані матеріальної культури й історичних джерел, а також на топографічну характеристику місцевості, якщо йдеться про топонімну лексику. Отож, коли в авторитетних збірниках наукових праць, періодичних виданнях, монографіях натрапляємо на такі етимології, як-от назва р. *Прість* (рукав Прип'яті) від іран. *pārāst* 'людина, яка вірить у Бога', назви поселень *Моргунове*, *Моргунівка* від іран. *marg* 'лука', назва містечка *Теребовля* від кельт. *tref* 'село' (Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. — К., 2008. — С. 10, 103, 126), назва села *Лішня* від вигаданого особового імені **Лішьн* (Котович В. Походження назв населених пунктів Дрогобиччини (наукові версії). — Дрогобич, 2012. — С. 48), то до них треба ставитися критично і спростовувати на сторінках наукових праць, щоб вони не вводили в оману читача своєю «сенсаційністю», тому що наукове, аргументоване фактами, пояснення таких назв зовсім інше. Отже, топоніми *Прість*, *Моргунове*, *Моргунівка*, *Теребовля*, *Лішня*, то всі вони виникли на місцевому українському (слов'янському) ґрунті, що доводять такі факти. Назва р. *Прість* походить від укр. діал. *прість* 'безодня, глибина; ділянка річки з уповільненою швидкістю течії', пор. ще споріднені рос. *прость* 'протока', блр. *просць* 'частина річки', що походять від псл. **prostь* (Шульгач 1998, 225); в основі назв поселень *Моргунове*, *Моргунівка* укр. прізвиськове ім'я *Моргун*, що нині поширене як прізвище в різних регіонах України; назва містечка *Теребовля* мотивована ідентичною географічною лексемою зі значенням 'витереблене, тобто розчищене від лісу, заростей місце', пор. укр. діал. *теребівля* 'місце, очищене від кущів', спільнокореневі *теребіж* 'т. с.', *протереб* 'прорідження рослинності, розчищення якогось місця від лісу (дерев, кущів)' (ЕСУМ, 5, 549); ойконім *Лішня* походить від назви суміжної місцевості, мотивованої давнім словом *лішний* 'лісовий', пор. д.-рус. *лѣшини*, що походить від *лѣшини* 'лісовий' (ЭССЯ, 14, 261).

Отже, етимологічне дослідження топонімного матеріалу має ґрунтуватися на чітко вивірених мовознавчих засадах, тобто враховувати звукову й словотвірну структуру слова, діалектний лексикон, розглядати досліджувану назву в колі споріднених онімів. Одержані лінгвістичні висновки доцільно зіставити

з місцевим історичним і топографічним контекстом. Лише тоді можна сподіватися на об'єктивне тлумачення структури й семантики твірної основи топоніма.

Василь Яцій

ВІДТОПОНІМНІ ПРИКМЕТНИКИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДЕРИВАТИ ВІД ОЙКОНІМІВ НА -ИЧ-І ТА -ЧЕ)

Одне з актуальних і невідкладних завдань сучасної української ономастики — унормування і кодифікація відтопонімних прикметників, тобто офіційних найменувань сільських, селищних і міських рад. Цій проблематиці присвячено ономастичні праці багатьох вітчизняних мовознавців — В. О. Горпинича, В. Т. Горбачука, П. П. Чучки, В. П. Шульгача та ін. Досі ж немає універсального словника-довідника відтопонімних прикметників України, укладеного за вимогами правопису.

У дослідженнях із відтопонімного словотвору східнослов'янських мов відзначено, що «відтопонімні прикметники (ад'єктивні) становлять важливу частину словникового складу мови, оскільки в назвах життєво необхідних суспільних і побутових реалій вони є обов'язковими елементами, що не мають і не можуть мати синонімних відповідників» (Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові (Питання теорії і історії словотвору). — К., 1976. — С. 3; далі — Горпинич). Натомість «прикметникові форми від географічних назв – найменш унормована ділянка граматики» (Горбачук В. Т. Відтопонімні лексичні утворення в говорах Вінниччини // XII Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей / Відп. ред. Ф. Т. Жилко. — К., 1965. — С. 165). Саме порівняльно-історичний та етимологічний методи дослідження відтопонімних прикметників у діахронному та синхронному аспектах, вивчення давніших документальних фіксацій ойконімів дає змогу обґрунтувати за першими історичними згадками відповідного найменування